

Марченко О. Ю.
Слов'янський державний педагогічний університет

РОСІЙСЬКІ МОВОЗНАВЦІ ПРО ДЕСКРИПТИВНУ ФОНОЛОГІЮ

У статті розглянуто дослідження фонемної дистрибуції вченими різних шкіл: В. В. Білим, О. О. Реформатським, В. А. Звєгінцевим та ін. Вказані критерії головного сегменту німецьких фонем, виділення фонем з врахуванням дистрибуції тощо. Одним із центральних питань, якому присвячена праця, є шість фонологічних критеріїв, встановлених М. Сводешем.

Ключові слова: *позиція фонем, морфотактика, головний сегмент, фонологічна тотожність, критерій.*

Дистрибутивний аспект у сучасній фонології залишається дуже важливим. Успішне вивчення дистрибуції фонем у сучасному мовознавстві неможливе без звернення до історіографії фонології. Проте дистрибуція фонем в лінгвоісторіографічному аспекті досліджена недостатньо. Зокрема, не повною мірою висвітлені й проаналізовані основні положення робіт дескриптивістів – американських мовознавців Л. Блумфілда [4], З. Харріса [12], Дж. Трейджера [16; 17], Г. Глісона [6], М. Сводеша [15], Ч. Хоккета [13] та ін. Спеціальних робіт лінгвоісторіографічного характеру, в яких були б усебічно розкриті дослідження дескриптивістів, присвячені фонемній дистрибуції, в мовознавстві немає. Це визначає актуальність пропонованої статті. Її метою є огляд праць російських фонологів, присвячених висвітленню основних положень учення дескриптивістів про фонемну дистрибуцію.

Зокрема, В. Бєлий відзначав провідну роль Ф. Боаса у становленні дескриптивної лінгвістики та розвиненні теорії фонемної дистрибуції. В. Бєлий підкреслив, що найважливішим принципом для становлення структурного мовознавства в США виявився послідовно встановлений Ф. Боасом принцип функціоналізму, який вимагав, щоб пізнання, саме лінгвістичне, спиралось на внутрішню цінність та функціональну взаємозалежність елементів, які конституюють об'єкт дослідження. Саме цей принцип покладено в основу американського структуралізму в протилежність європейському, де об'єктом було взято протиставлення субстанції та відношення [3, с. 24].

Тракування фонемі відрізняється в різних лінгвістичних школах. Одним з мовознавців, який поставив собі завдання висвітлити фонологічні теорії американських лінгвістів, був О. О. Реформатський. Учений зазначав, що питання про нове трактування фонемі було поставлене лінгвістами старшого покоління – Е. Сепіром та Л. Блумфілдом – та їх молодшими учнями: В. Тводлом, М. Сводешом, Дж. Трейджером, Ч. Хоккетом та ін.

Цікавою є думка О. О. Реформатського про важливість дослідження індіанських мов у дескриптивній лінгвістиці. Багатство свіжого лінгвістичного матеріалу, яке не мало традиції свого опису, дало мовознавцям можливість по-новому дослідити низку фонологічних питань. Цей фактор також перешкоджає критиці їх робіт у зв'язку з неможливістю перевірки невідомого європейським дослідникам матеріалу; на

допомогу, за зауваженням О. О. Реформатського, приходять матеріал досліджених мов (англійської, французької, російської та ін.).

О. О. Реформатський відзначав чітке розмежування звука та фонем в студіях дескриптивістів, зокрема Е. Сепіра. Він доводив, що загальні контури теорії фонем та нового погляду на звуковий бік мови виявлені Е. Сепіром дуже чітко; фонетичні терміни *психологічна значущість*, *ідеальна система* Е. Сепір легко замінив “фонологічними термінами” *внутрішня система* та *функціональна значущість*. У цьому полягає цінність концепції вченого. Е. Сепір чітко показує лінгвістичний бік звукової системи мови, її “психологічно значущі звуки”; це саме фонемні, а не позиційні варіанти. Проте Е. Сепір, не деталізує своєї теорії, не виявляє більш слабкої чи сильної позиції, не відзначає певних фонемних оточень. Він зосереджується на виявленні системи фонем, поклавши цьому базу для подальших досліджень, зокрема в межах дескриптивної лінгвістики [14, с. 305].

Дескриптивна (дистрибутивна) лінгвістика – це схема процесів, які ведуть до відкриття граматики деякої мови, або експериментальна техніка збирання і первинної обробки сирих даних. Лінгвіст виступає в ролі дешифрувальника [5, с. 86].

Єдиною реальністю, з якою лінгвіст має справу, є текст, що підлягає “дешифровці”. Усі відомості про “код”, тобто структуру мови, яка знаходиться в основі цього тексту, мають бути виведені виключно з аналізу тексту. Але в ньому безпосередньо не містяться дані про значення слів, граматику, історію мови та її генетичні зв'язки з іншими мовами. У тексті безпосередньо є лише деякі її елементи (частини, відрізки), і для кожного з них можна встановити розподіл, або дистрибуцію – суму всіх оточень, у яких цей елемент зустрічається, тобто суму всіх (різних) позицій елементів відносно інших елементів [2, с. 48].

Ю. Д. Апресян підкреслював провідну роль Л. Блумфілда у становленні дескриптивної лінгвістики. Він зазначав, що в дескриптивній лінгвістиці принцип формальності опису виражений у самій назві цього напрямку лінгвістичних досліджень. Загалом, формальність опису можна було б назвати принципом дескриптивності, або дескриптивізмом. Цей принцип проведений у розділах, присвячених граматиці, в книзі “Мова” Л. Блумфілда. Л. Блумфілд (у протилежність Е. Сепіру) не цікавився граматикою. Учений намагався використати нові терміни опису малодосліджених мов: *мовна форма*, *вільна форма*, *складна форма*, *проста форма*, *модуляція*, *модифікація*, *селекція*, *тагмема*, *еписема*, *фонемна дистрибуція* і т. д. Погляди Л. Блумфілда, на думку Ю. Д. Апресяна, були в лінгвістиці зразком наукової довершеності та точності [там же, с. 38].

У книжці Ю. Д. Апресяна зосереджено увагу на тому, що описати структуру мови вичерпним чином означає встановити 1) її елементарні одиниці на всіх рівнях аналізу, 2) класи елементарних одиниць, 3) закони поєднання елементів різних класів. Елементарними одиницями мови вважаються фонемні на фонологічному рівні і морфемні на морфологічному, що вивчаються відповідно фонологією (фонемікою) і морфологією. У середині фонології виділяється фонотактика – наука про закони

зв'язку фонем, що займається дослідженням обмежень, що накладаються певною структурою на можливості їх сполучуваності. Усередині морфології виділяється аналогічна морфологічна дисципліна – морфотактика, яка, по суті, збігається із синтаксисом. З відособленням цієї дисципліни була пов'язана відмова дескриптивістів від звичайного поділу граматики на морфологію і синтаксис.

Розв'язання першого з названих вище завдань, тобто виділення елементарних одиниць мови, досягається за допомогою експериментальної техніки сегментації тексту і дистрибутивного аналізу текстових одиниць, виявлених унаслідок сегментації. Класи елементарних одиниць будуються на основі експериментальної техніки субституції (заміщення), а закони поєднання елементів різних класів встановлюються за допомогою аналізу за безпосередніми складовими. Перші три техніки можуть застосовуватися, на думку їх творців, для аналізу будь-якого аспекту будь-якої мови, а аналіз за безпосередніми складовими має силу тільки в царині морфології і синтаксису. Ідея про те, що одиниці мови, класи одиниць і зв'язки між одиницями можуть бути визначені виключно через їх оточення, тобто, кажучи словами Ф. де Соссюра, через їх відносини до інших одиниць того ж порядку, і становить сутність дистрибутивного підходу до мови.

В. А. Звегінцев відзначав вплив Г. Мюллера на розвиток дескриптивізму. Дескриптивну (дистрибутивну) лінгвістику слід розглядати, що і робив учений, як самостійну лінгвістичну школу. Ця школа формувалася на практичних особливостях вивчення туземних мов і далі стала використовувати свої методи для вивчення англійської мови, а також інших індоєвропейських, тюркських, семітських мов [9, с. 6].

Найбільш успішно, на думку В. А. Звегінцева, дескриптивні методи використовувалися в тих елементах структури мови, які не мають семантики, тобто у фонологічній системі мови. Вихід за її межі та звернення до морфології і синтаксису, спроба вчених встановити єдині схеми для різних рівнів мови зумовили слабкість та недосконалість дескриптивних методів [там же, с. 7].

С. В. Кодзасов приділяв увагу дослідженню фонемної дистрибуції в працях Т. Веннемана [8, с. 156]; дослідник прокоментував погляди Т. Веннемана щодо залежності формування більшості дистрибутивних законів у мовах світу від позиції у слові [18, с. 17–18]. С. В. Кодзасов зазначав, що Т. Веннеман доводив наявність декількох фонемних дистрибуцій у слові за рахунок поповнення лексикону новими словами або іншими шляхами [19, с. 106].

Розглядаючи наукову спадщину Дж. Хупера, С. В. Кодзасов з'ясував його намагання сформулювати власні правила фонемної дистрибуції. Одним з правил Дж. Хупера було встановлення наприкінці слова перед голосними, сонорними чи паузою дистрибуції глухих російської мови [8, с. 328 – 329].

Найбільш послідовне вираження ідеї дескриптивізму знайшли в книзі З. Харріса “Метод у структурній лінгвістиці” (“Method in Structural Linguistics”, 1947; пізні перевидання виходили під назвою “Structural Linguistics”). З. Харріс виходив суто з

позиції зовнішнього спостерігача, який принципово не володіє мовою, що вивчається. Цей спостерігач, сприймаючи звукові (або, в разі дешифровки, письмові) послідовності, знаходить у них визначені регулярності: деякі послідовності постійно повторюються, деякі поєднання послідовностей зустрічаються з частотою, що перевищує середньостатистичну, а інші не зустрічаються взагалі і т. д. Досить довге спостереження, згідно з Харрісом, дає можливість розчленувати текст на одиниці, а для одиниць – виявити дистрибуцію. Процедура виділення і класифікація частин висловлювань, що повторюються, універсальна й може застосовуватися відносно будь-яких одиниць. Зокрема, одна й та ж методика повинна застосовуватися при фонологічному і при морфологічному аналізі; порядок аналізу також може бути яким завгодно, не можна лише змішувати різні рівні аналізу. Учений зазначав, що фонологічний і морфологічний рівні мовної системи відрізняються один від одного лише кількісно, маючи принципово однакову будову [1, с. 16–17].

Вплив М. Сводеша на дистрибутивну лінгвістику розглянутий у О. О. Реформатського [10, с. 17]. М. Сводешу належить заслуга формулювання критеріїв виділення фонем з урахуванням їх дистрибуції.

1. Критерій додаткового розподілу.

Якщо відомо, що два подібні типи звуків зустрічаються в певних фонетичних умовах, причому один з них зустрічається в одних умовах, а інший в інших, то можна вважати, що вони обидва є підтипами тієї ж фонемі. Якщо ж розподіл одного із звукових типів є додатковим більш ніж до одного іншого, то звук може бути ототожнений з одним швидше, ніж з іншим на ґрунті більшої фонетичної схожості.

2. Критерій складу слова.

Те ж слово при різних вимовах зберігає фонемну тотожність (це не стосується варіантів слів), відмінність у різних вимовах того ж слова служить показником меж відхилення фонем, що входять у слово.

3. Критерій часткової тотожності. За допомогою наскрізного зіставлення всіх рядів слів, що мають фонетичну схожість (pit – bit; lat – latent і т. п.), можна прийти до виявлення значимих простих звукових типів. Критерій часткової тотожності, за М. Сводешем, в деяких його прикладах є тотожним з прикладами контрастної дистрибуції.

Проте при вживанні цього критерію треба враховувати наступний критерій (пункт 4).

4. Критерій константних асоціацій. Якщо ряд фонетичних елементів завжди зустрічається спільно, це виявляє фонематично єдине сполучення (наприклад, проривність та аспірації в початковому англійському [p]). Один або обидва з цих фонетичних елементів можуть зустрічатися в інших поєднаннях без порушення єдності вказаного поєднання.

5. Критерій збігу моделі. Тут дається в прикладі мова навахо. Часткові визначення повинні збігатися із загальною фонемною моделлю в даній мові. Так, у навахо [i] і [j], хоча й додаткові в розподілі ([i] зустрічається після приголосних; [j] –

лише перед голосними), але є різними фонемами, оскільки навахо в цілому характеризується різкою відмінністю голосних і приголосних. В інших мовах нескладовий і складовий [i] можуть бути позиційними варіантами однієї фонему.

6. Випробування на заміну. Якщо вимовляти слово, змінюючи одну фонему, то в одних випадках така вимова не турбуватиме слухача, що природно говорить на даній мові, і це буде лише відхилення (deviation), а в інших випадках – турбуватиме, і це буде порушенням (distortion); у тих випадках, коли природний мовець відзначить, що слово стало іншим або чужим, фіксується самотійна фонема.

Дескриптивізм не був абсолютно монолітним; серед теоретичних дискусій у його межах необхідно відзначити, зокрема, дебати між прибічниками “пошуку Божественної Істини” (God’s Truth approach) і прибічниками “фокусництва” (Nocus-rosus approach): перші закликали певним чином зважати на реальність і враховувати її у внутрішньому устрої пропонованих моделей, тоді як другі тяжіли до логічно бездоганных, хоча інтуїтивно часто неприйнятних рішень (у ранній кібернетиці, що розвивалася в певній взаємодії з ідеями дескриптивізму, схожий підхід отримав назву “принцип чорної скрині”) [7, с. 248].

Головним досягненням дескриптивізму є так званий дистрибуційний аналіз, що полягає в детальному (у ідеалі вичерпному) вивченні всіх оточень (дистрибуцій), в яких зустрічається та або інша мовна одиниця (зокрема фонема). Дистрибуції, як вважалося, визначали властивості цієї одиниці (фонему) і давали можливість виділяти й ототожнювати її різні варіанти. Протягом декількох десятиліть дескриптивізм панував у США, у його межах працювало багато лінгвістів; більше того, саме в період панування дескриптивізму в США з Європи почав переміщатися центр світової лінгвістичної думки. Багато в чому внаслідок діяльності дескриптивістів лінгвістика перестала сприйматися широкою громадськістю як суто історична дисципліна, хоча саму програму синхронного опису проголосив ще Ф. де Соссюр.

Спрощене трактування мови, обмеженість проблематики, абсолютизація дистрибутивного аспекту мови призвели вже в кінці 50-х – на початку 60-х рр. до кризи дескриптивної лінгвістики, до різкої критики “лінгвістики без значення” і механічного дистрибуціоналізму, до появи теорій, що широко звертаються до семантики, в розробці яких взяли участь багато колишніх дескриптивістів (йдеться про трансформаційну та породжувальну граматику, теорію компонентного аналізу, різні теорії синтаксичної семантики і т. д.).

Л і т е р а т у р а :

1. *Алпатов В. М.* О системоцентричном и антропоцентричном подходе к языку / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 15 – 26.
2. *Апресян Ю. Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики / Апресян Юрий Дереникович. – М. : Просвещение, 1966. – 350 с. – (краткий очерк).
3. *Бельий В. В.* Общесметодические основы американского дескриптивизма : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора фил. наук : спец. 10.02.19 “общее языкознание”. – К., 1975. – 51 с.
4. *Блумфилд Л.* Язык / Блумфилд Л. – М. : Прогресс, 1968. – 370 с. – (перевод с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат; коммент. Е. С. Кубряковой).

5. Вопросы структуры языка [сб. научн. трудов / ответств. ред. В. В. Иванов]. – М. : Наука, 1964. – 93 с.
6. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Глисон Г. – М. : Иностранная литература, 1959. – С. 224–300.
7. Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX века в очерках и извлечениях / Звегинцев В. А. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – 496 с.
8. Кодзасов С. В. Современная американская фонология / С. В. Кодзасов, О. Кривнова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 200 с.
9. Общее и индоевропейское языкознание [(Обзор литературы) под ред. В. А. Звегинцева]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 199 с.
10. Реформатский А. А. Из истории отечественной фонологии / Реформатский А. А. – М. : Наука, 1970. – 320 с.
11. Boas F. Handbook of American Indian Languages / Boas F. – Washington, 1911. – V. II. – 219 p.
12. Harris Z. Structural Linguistics / Harris Z. – Chicago, 1961. – P. 15 – 17.
13. Hockett Ch. A manual of phonology / Hockett Ch. – Baltimore, 1955. – 246 p.
14. Sapir E. Language / Sapir E. – New York, 1921. – 408 p.
15. Swadesh M. The phonemic principle / Swadesh M. // Language. – 1934. – V. 10. № 2.
16. Trager G. L. An Outline of English Structure / Trager G. L., Smith L. – Norman. – Oklahoma, 1951. – 250 p.
17. Trajer G. L. The field of linguistics / Trajer G. L. – Norman – Oklahoma : Battenburg Press, 1949. – 236 p.
18. Vennemann. T. On the theory of syllabic phonology / T. Vennemann // Linguistische Berichte. – 1972. – № 18. – P. 1–18.
19. Vennemann. T. Phonological uniqueness in natural generative grammar / T. Vennemann // Glossa. – 1972. – № 6. – P. 105–116.

Марченко Е. Ю. Русские лингвисты про дескриптивную фонологию.

В статье рассматриваются исследования фонемной дистрибуции учеными различных школ: В. В. Белым, А. А. Реформатским, В. А. Звегинцевым и др. Указаны критерии главного сегмента немецких фонем, выделение фонем с учетом дистрибуции и т. д. Одним из центральных вопросов, которому посвящена работа, являются шесть фонологических критериев, установленных М. Сводешем.

Ключевые слова: позиция фонем, морфотактика, главный сегмент, фонологическое тождество, критерий.

Marchenko E. U. Russian linguists about descriptive phonology.

The research of phonemic distribution by V. V. Belij, A. A. Reformatskij V. A. Zvjegintsev and others is considered in the article. Criterion of the main segment of german phonemes, detailing of phonemes with the discount of distribution are indicated. One of the central questions the article to be devoted is six fonological criteria are created by M. Swadesh.

Keywords: phonemic position, morphotactic, main segment, phonemic identity, criterion .

Моря-Мицык Л. А.
Севастопольский городской гуманитарный университет

ПОНЯТИЕ ПРОСТРАНСТВА В НАУЧНОЙ И ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В статье излагаются результаты анализа понятия пространства в языковой и научной картине мира и выделяются важнейшие признаки понятия, лежащие в основе лексико-семантической подсистемы со значением “пространство”.